

МНОЖИННЕ ГРОМАДЯНСТВО: PROS AND CONS

MULTIPLE CITIZENSHIP: PROS AND CONS

Новик Б.В., аспірант кафедри господарського права

Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

У статті здійснено комплексне дослідження правової природи множинного громадянства як одного з найбільш актуальних явищ сучасного міжнародного та національного права. Розкрито сутність ключових понять «подвійне» та «множинне» громадянство, визначено їхній взаємозв'язок, змістовні відмінності та значення у правовому регулюванні статусу фізичної особи. Наголошено, що множинне громадянство виникає як внаслідок об'єктивних чинників (міграційні процеси, натуралізація, міждержавні шлюби, зміни територіальних кордонів, колізії національних законодавств), так і через суб'єктивні дії самої особи, яка прагне реалізувати своє право на приналежність до кількох держав.

Особливу увагу приділено правовим аспектам квазігромадянства як проміжної категорії між статусом громадянина та іноземця. Цей статус, попри обмежений набір прав, дедалі частіше використовується як тимчасовий інструмент правового захисту осіб, які перебувають у невизначеному правовому становищі. У межах дослідження розглянуто міжнародну практику регулювання множинного громадянства, а також аналізується трансформація підходу України до цього інституту після прийняття Закону № 4502-IX від 18 червня 2025 року. Документ закріплює новий підхід: дозволяє множинне громадянство за чітко визначених умов, вводить обмеження для публічних службовців, а також заборони для громадян держав-агресорів.

Зазначено, що питання множинного громадянства є складним і суперечливим у міжнародному вимірі. Одні держави розглядають його як механізм інтеграції та захисту прав людини, інші – як загрозу суверенітету й національній безпеці. Відповідно, державна політика щодо множинного громадянства формується під впливом історичних, політичних, демографічних і безпекових факторів. У цьому контексті важливо забезпечити баланс між правами особи та інтересами держави.

У статті зважено як позитивні, так і негативні наслідки множинного громадянства. До переваг віднесено збереження національної ідентичності, культурної спадщини, додаткові інструменти правового захисту. До недоліків – колізії зобов'язань, подвійне оподаткування, ускладнений дипломатичний захист, ризик подвійної лояльності та правова невизначеність. Наголошено, що міжнародне право не містить уніфікованої позиції щодо множинного громадянства, залишаючи державам автономію в цій сфері.

Ключові слова: множинне громадянство, подвійне громадянство, міжнародне право, національне законодавство, квазігромадянство, натуралізація, правовий статус, дипломатичний захист, подвійна лояльність.

The article presents a comprehensive study of the legal nature of multiple citizenship as one of the most relevant phenomena of contemporary international and national law. It explores the key concepts of "dual" and "multiple" citizenship, identifies their interrelation, substantive differences, and significance for the legal regulation of an individual's status. It is emphasized that multiple citizenship arises both from objective factors (migration processes, naturalization, inter-state marriage, territorial changes, conflicts between national laws) and from subjective actions of individuals seeking to exercise the right to belong to several states simultaneously.

Special attention is given to the legal aspects of quasi-citizenship as an intermediate category between the status of a citizen and that of a foreigner. This status, although limited in rights, is increasingly used as a temporary legal protection tool for individuals in uncertain legal situations. The article examines international practices in regulating multiple citizenship and analyzes Ukraine's evolving approach to this institution following the adoption of Law No. 4502-IX on June 18, 2025. The law establishes a new framework, allowing multiple citizenship under specific conditions, introducing restrictions for public officials, and banning it for nationals of aggressor states.

The issue of multiple citizenship is complex and controversial in the international context. Some states view it as a mechanism for integration and human rights protection, while others consider it a threat to sovereignty and national security. As a result, state policies on multiple citizenship are shaped by historical, political, demographic, and security-related factors. Ensuring a balance between individual rights and state interests is crucial in this regard.

The article outlines both the positive and negative implications of multiple citizenship. Among the advantages are the preservation of national identity, cultural heritage, and broader legal protection mechanisms. Disadvantages include conflicting obligations, double taxation, challenges in diplomatic protection, the risk of dual loyalty, and legal uncertainty. It is noted that international law does not offer a unified approach to regulating this phenomenon, leaving individual states the autonomy to determine their own policies.

Key words: multiple citizenship, dual citizenship, international law, national legislation, quasi-citizenship, naturalization, legal status, diplomatic protection, double loyalty.

У добу інтенсивних глобалізаційних процесів питання множинного громадянства стає все більш актуальним для держав усього світу. Його визнання або заперечення відображає глибинні орієнтири державної політики у сфері громадянства та національної ідентичності. У цьому контексті виникає потреба в чіткому розумінні правової природи множинного громадянства, його термінологічного наповнення та міжнародного правового закріплення. Загалом, ставлення держави до подвійного громадянства відображає ключові орієнтири її державно-правової політики у цій сфері. Така, в свою чергу, формується під впливом історичних, політичних, культурних, демографічних, етнографічних обставин, географічного розташування та низки інших факторів. У широкому розумінні подвійне громадянство в міжнародному праві позначається терміном «біпатризм» (від латинського *bi* – двічі та грецького *patris* – батьківщина) [1, с. 44] і передбачає, що особа одночасно перебуває у громадянстві двох або більше держав. У юридичній літературі, як зарубіжній, так і україн-

ській, термін «подвійне громадянство» використовується як синонім множинного громадянства. Однак, «множинне громадянство» має ширше значення ніж «подвійне громадянство» та відображає сучасні підходи до регламентації цього правового явища. Підтвердженням цьому виступають положення Європейської конвенції про громадянство 1997 року, в якій множинне громадянство трактується як одночасна належність однієї особи до громадянства двох або більше держав [2].

Множинне громадянство, як свідчить міжнародний досвід, виникає з об'єктивних і суб'єктивних причин. Серед основних об'єктивних чинників – історичні зміни, територіальні трансформації, міграційні процеси, наплив біженців та розбіжності у національних законодавствах щодо набуття й припинення громадянства. Як результат, особа може одночасно належати до громадянства кількох держав. Подвійне громадянство часто є наслідком правових колізій між законодавствами різних країн. Воно може виникати при народженні від батьків з різним громадян-

ством, у процесі натуралізації, чи через шлюб. Наприклад, в окремих країнах (Франція, США, Швеція) жінка не втрачає громадянства при одруженні з іноземцем, а в інших (Бразилія) – автоматично набуває громадянство чоловіка. На сьогодні низка держав офіційно визнають можливість подвійного громадянства, зокрема: Австралія, Канада, США, Велика Британія, Швеція, Бельгія, Італія, Ізраїль, Латвія, Бразилія, та інші [3]. Американський підхід до подвійного громадянства вирізняється суперечливістю та гнучкістю. Попри ухвалення у 1894 та 1906 роках імміграційних законів, що забороняли перебування американських громадян у громадянстві інших держав, ці норми формально не скасовані, але фактично не контролюються. Правова практика дозволяє натуралізованим громадянам США зберігати своє попереднє громадянство, якщо законодавство їхньої країни походження цього не забороняє. Те саме стосується і американців, які отримують громадянство іншої держави: за відсутності вимоги про відмову від американського громадянства вони можуть зберігати обидва статуси. Тобто хоча в американському законодавстві офіційно і не закріплено терміна «подвійне громадянство», влада не вживає жодних санкцій до осіб, які зберігають попередній громадянський статус.

Множинне громадянство здебільшого є наслідком колізії законодавств різних держав. Наприклад, одна країна визнає громадянство за принципом *jus sanguinis* (права крові), коли дитина автоматично отримує громадянство своїх батьків, тоді як інша – за принципом *jus soli* (права ґрунту), коли громадянство надається за фактом народження на її території. У таких випадках особа може отримати громадянство обох країн незалежно від власної волі. Аналогічно, шлюб з іноземцем або натуралізація в державі, яка не вимагає відмови від попереднього громадянства, також можуть призвести до множинного громадянства.

Окрім об'єктивних чинників, існують і суб'єктивні – наприклад, умисні дії осіб, які отримують іноземне громадянство, порушуючи правила набуття чи припинення попереднього. У сучасному міжнародному контексті повністю усунути множинне громадянство неможливо, оскільки воно зумовлене як міграційними процесами та територіальними змінами, так і правом кожної держави самостійно визначати умови належності до свого громадянства [4, с. 50].

Множинне громадянство є явищем, що має як позитивні, так і негативні наслідки, залежно від правової системи конкретної держави та особистих обставин громадянина. Серед позитивних аспектів варто виокремити додаткові гарантії реалізації та захисту прав і свобод особи. Особи з множинним громадянством, як правило, користуються рівними правами та виконують однакові обов'язки поряд із громадянами держави постійного проживання. Водночас вони мають можливість зберігати тісні культурні, мовні та соціальні зв'язки з державою походження, що сприяє формуванню транскордонної ідентичності та взаємозбагачення культур. З практичного погляду, приймаюча держава зазвичай легше інтегрує осіб із множинним громадянством, оскільки вони мають певний правовий статус, на відміну від іноземців без громадянства. Для країн походження така категорія осіб є потенційним джерелом підтримки економічних, політичних і культурних зв'язків із діаспорою. Це особливо важливо для країн, що розвиваються, оскільки множинне громадянство може сприяти залученню інвестицій, передавці технологій, обміну знаннями та загальній інтенсифікації міждержавного співробітництва [5].

Але множинне громадянство має і низку негативних наслідків. Одним із головних недоліків є можливість виникнення конфлікту обов'язків між державами, громадянами яких є одна й та сама особа. Наприклад, така особа може бути одночасно зобов'язана до проходження військової

служби в кількох державах, що створює складну правову і моральну дилему. Крім того, може виникати подвійне оподаткування – коли дві або більше держав вимагають сплати податків з одного й того ж доходу, що економічно обтяжує громадянина. Також множинне громадянство ускладнює питання дипломатичного захисту. У разі порушення прав такої особи однією з держав, в якій вона має громадянство, інша держава може не мати юридичних підстав для втручання або надання консульської допомоги. Це особливо критично в ситуаціях політичного переслідування, конфліктів або арешту. Крім того, такі особи іноді розглядаються з підозрою як потенційно нелояльні або пов'язані з іноземними інтересами, що може позначитися на їх працевлаштуванні або участі в публічному житті.

Запровадження подвійних зобов'язань щодо осіб із множинним громадянством визнається правомірним у межах міжнародного права. Це, зокрема, закріплено у Гаазькій конвенції 1930 року про деякі питання, що стосуються колізії законів про громадянство, яка визнає, що кожна держава має суверенне право регулювати питання громадянства відповідно до власного законодавства, навіть якщо це призводить до накладення взаємовиключних або паралельних обов'язків на одну й ту саму особу. Зокрема, Конвенцією передбачено, що особа, яка володіє одним або двома громадянствами, може розглядатися кожною державою, громадянином якої вона є, як її громадянин, що повинен підкорятися законом і умовам кожної із держав; неминучі колізії у правовому статусі особи з множинним громадянством через суперечності в законодавстві двох або більше держав; множинне громадянство не знімає проблеми культурної, мовної та іншої інтеграції. У правовому контексті ефективність множинного громадянства й для особи, й для держави мінімальна – особа може повноцінно користуватися правами та виконувати обов'язки лише перед однією державою, права ж і обов'язки перед іншою державою фактично є декларативними [6].

Таким чином, одночасне зобов'язання особи виконувати вимоги кількох держав, громадянство яких вона має, не суперечить міжнародним нормам. Наприклад, така особа може бути підпорядкована військовому обов'язку чи оподаткуванню в кожній з цих країн. Конвенція передбачає, що питання подвійного громадянства вирішуються на основі домовленостей між державами, і не містить заборони щодо встановлення таких обов'язків, що ще раз підтверджує їхню юридичну допустимість.

Аналізуючи переваги та недоліки інституту множинного громадянства, Кабірадж С. доходить висновку, що негативні наслідки цього явища переважають над його потенційними вигодами. На його думку, множинне громадянство ускладнює правовий статус особи, оскільки породжує низку юридичних суперечностей і конфліктів. Це, зокрема, проявляється у подвійних обов'язках перед різними державами, кожна з яких має повне право розглядати цю особу виключно як власного громадянина, якщо це не суперечить її міжнародним зобов'язанням. Такий підхід дозволяє державам вимагати від особи виконання внутрішньодержавних обов'язків, зокрема проходження військової служби або сплати податків. У результаті особи з подвійним або множинним громадянством часто опиняються у правовій пастці: вони не тільки мають обов'язки перед кількома країнами, а й позбавлені повноцінного дипломатичного захисту в ситуаціях конфлікту. Це створює додаткові труднощі не лише для самих громадян, а й для держав, які змушені вирішувати складні питання юрисдикції, відповідальності та захисту прав. Саме тому, багато держав займають стриману або навіть негативну позицію щодо визнання множинного громадянства на законодавчому рівні [7, с. 56].

Для врегулювання численних проблем, пов'язаних із подвійним громадянством, у міжнародній практиці

широко застосовується принцип визначення ефективного громадянства. Його суть полягає у встановленні того громадянства, яке фактично є домінуючим для особи, що має два або більше громадянств. Це дозволяє вирішити колізійні ситуації, коли необхідно визначити персональний закон особи (тобто *lex patriae* або *lex domicilii*), що має значення, наприклад, для регулювання шлюбно-сімейних, спадкових, трудових чи інших особистих правовідносин. У таких випадках враховується низка об'єктивних факторів: місце постійного проживання особи, місце її основної трудової діяльності, розташування її нерухомого майна, а також місце проживання її родини. Цей підхід особливо актуальний у сучасній Європі, де завдяки євроінтеграційним процесам та Шенгенській угоді зникли жорсткі міждержавні кордони, що сприяє активній міграції населення всередині Європейського Союзу та появи великої кількості осіб із множинним громадянством [8].

Непоодинокі випадки подвійного громадянства розглядаються як правові аномалії, що створюють складнощі не лише для самих осіб, а й для міждержавних відносин. Такі ситуації нерідко стають джерелом суперечок між державами через невизначеність правової належності особи та її зобов'язань перед відповідними юрисдикціями. На рівні міжнародного права ці проблеми здебільшого не мають універсального вирішення, хоча певні заходи звичайно вживаються. Наприклад, відповідно до норм міжнародного права про зовнішні зносини держав, які закріплені в ряді універсальних конвенцій (зокрема, Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961 р.) [9], діти дипломатичних агентів, що народилися на території держави перебування, не набувають її громадянства автоматично. Це є прикладом узгодженого виключення з територіального принципу. Відтак, найефективнішим механізмом подолання або мінімізації правових ризиків, пов'язаних із множинним або відсутнім громадянством, є укладення міждержавних угод щодо врегулювання питань громадянства, що й практикується на двосторонньому або регіональному рівнях.

Загалом, більшість держав демонструє стримане або відверто негативне ставлення до множинного громадянства. Це зумовлено тим, що кожна держава, яка визнає таке явище, на законодавчому рівні залишає за собою право вважати особу з кількома громадянствами виключно своїм громадянином – за умови, що це не суперечить її міжнародним зобов'язанням. Це означає, що така особа повинна виконувати всі передбачені законом обов'язки – включно з військовою службою, сплатою податків, обмеженнями щодо участі у виборах або заняття певних посад. Такі паралельні вимоги з боку кількох держав значно ускладнюють правове становище особи, яка має два або більше громадянств, і створюють конфлікт юрисдикцій, що може мати серйозні наслідки в разі виникнення правових спорів або міжнародних інцидентів. Відтак прагнення держав до усунення множинного громадянства або зменшення його негативних наслідків є цілком обґрунтованим. Для досягнення цієї мети використовуються як внутрішньодержавні, так і міжнародно-правові механізми. На національному рівні це може бути законодавче обмеження або заборона подвійного громадянства, автоматична втрата одного з громадянств у разі набуття іншого, а також особливий порядок натуралізації. Міжнародно-правові інструменти, у свою чергу, включають укладення двосторонніх або багатосторонніх угод щодо врегулювання питань громадянства, гармонізацію норм у межах регіональних об'єднань та застосування принципу ефективного громадянства для подолання колізій між правовими системами. Деякі країни вводять спеціальні механізми контролю за подвійним громадянством або зобов'язують осіб повідомляти про наявність іншого громадянства.

Одним із найпоширеніших засобів подолання множинного громадянства є опція – добровільне обрання гро-

мадянства у випадку зміни територіальної приналежності держави, громадянином якої була особа. У зв'язку з цим держави реалізують різні підходи до правового регулювання цього інституту, що склались у сучасній міжнародній практиці. Перший підхід полягає у відкритому визнанні множинного громадянства (Канада, Ірландія, Іспанія, Ліхтенштейн). У конституціях окремих країн прямо передбачена можливість його існування. У таких випадках часто вказується на наявність історичних або культурних зв'язків між державами. Наприклад, Іспанія уклала низку двосторонніх угод про подвійне громадянство з країнами Латинської Америки. При цьому, Конституція Іспанії дозволяє громадянам натуралізуватися в інших країнах без втрати громадянства за народженням, навіть якщо інша сторона не гарантує взаємного визнання. Другий підхід застосовується державами, які не перешкоджають існуванню множинного громадянства за певних умов або не вимагають обов'язкової відмови від попереднього громадянства при набутті нового (наприклад, США, Велика Британія, Бельгія, Італія, Нідерланди). Так, згідно Акта про громадянство Великої Британії 1981 р., особа, яка належить до категорії громадян британських залежних територій і має особливі зв'язки з Великою Британією, може бути зареєстрована як громадянин цієї держави за умови подання відповідної заяви. Третій підхід полягає у переважно негативному ставленні до множинного громадянства (Німеччина, Швеція, Японія, Південно-Африканська Республіка, Філіппіни). Для набуття громадянства в таких країнах зазвичай передбачено обов'язкову відмову від попереднього громадянства. Цей підхід пояснюється прагненням забезпечити повну інтеграцію іноземця в національне суспільство, запобігти подвійному підпорядкуванню та уникнути можливих ускладнень у сфері міждержавних відносин. Водночас, у законодавстві деяких із цих держав передбачені винятки з цього правила. Наприклад, починаючи з 1984 року, Міністерство юстиції Японії у виняткових випадках може дозволити натуралізацію без припинення іноземного громадянства, якщо особа має родинні зв'язки з громадянином Японії або об'єктивно не може відмовитися від попереднього громадянства – навіть за наявності відповідного наміру [10, с. 51].

Слід зауважити, що останнім часом ставлення до множинного громадянства у міжнародному праві дещо змінилося. Якщо Конвенція про скорочення випадків множинного громадянства і про військовий обов'язок у випадках множинного громадянства 1963 р. [11] була спрямована на уникнення множинного громадянства, то Європейська конвенція про громадянство 1997 року [12] є нейтральною до цього питання. Положення останньої не обмежують право держави учасниці визначити у своєму законодавстві: а) зберігають чи втрачають її громадянство особи, які набувають або мають громадянство іншої держави; б) чи пов'язано набуття або збереження її громадянства з відмовою від іншого громадянства або від його втрати. При цьому, Європейська конвенція про громадянство встановлює, що держава-учасниця дозволяє: а) дітям, які автоматично набули різних громадянств від народження, зберігати ці громадянства; б) своїм громадянам мати інше громадянство, якщо це інше громадянство автоматично набувається у зв'язку зі вступом у шлюб. Усе це надає підстави стверджувати, що норми міжнародного права не суперечать як прямій забороні множинного громадянства (якщо при цьому не виникає стан без громадянства), так і його визнання окремими державами.

Також світова глобалізація вплинула на зростання, так званого квазігромадянства. Сьогодні іммігранти, швидше за все, є членами двох держав, або як громадяни однієї та осілі мігранти (також відомі як квазігромадяни або мешканці) іншої, або як громадяни обох. Права квазігромадян можуть включати довгострокове або постійне забезпечення статусу проживання; захист від депортації

(крім виняткових обставин); право працювати та шукати роботу; голосування на місцевих виборах; і права на деякі соціальні виплати. До прикладу в США легальні постійні резиденти або власники зеленої картки – квазігромадяни, які можуть постійно жити та працювати в будь-якій точці країни та можуть в подальшому стати натуралізованими громадянами. У європейських країнах поширення явища квазігромадянства частково зумовлене суворими вимогами до набуття громадянства через натуралізацію, а також зростаючим впливом міжнародних стандартів у сфері прав людини, які були ратифіковані більшістю держав регіону. Хоча міжнародні документи гарантують широкий спектр громадянських, політичних, економічних і соціальних прав, що частково можуть компенсувати обмеження, пов'язані з відсутністю національного громадянства, вони не позбавляють громадянство його ключового значення. Більше того, незважаючи на формальні зобов'язання, багато країн не дотримуються цих стандартів на практиці, і тому люди часто стикаються з труднощами при спробах реалізувати гарантовані їм права.

Загалом з вирішенням різних питань подвійного громадянства стикається кожна держава. Однак не всі держави визнають подвійне громадянство, намагаються уникнути випадків виникнення подвійного громадянства, укладаючи міжнародні договори, спрямовані на припинення можливостей освіти подвійного громадянства. Але все ж, створення законодавства, що повністю виключає існування осіб, що володіють громадянством декількох держав, навряд чи можливо. Заперечення інституту подвійного громадянства може привести до збільшення числа не врегульованих випадків подвійного громадянства.

Також варто зауважити, що на сьогодні досить поширеною є точка зору, згідно з якою інститут подвійного громадянства може порушувати принцип рівноправності громадян. Така критика ґрунтується на припущенні, що особи з двома громадянствами потенційно можуть мати доступ до ширшого спектра прав або уникати певних обов'язків, що створює нерівні умови у порівнянні з громадянами, які мають лише одне громадянство. Однак, якщо подвійне громадянство набуто відповідно до положень міжнародного договору, то коло прав та обов'язків осіб, які його мають, а також порядок і місце їх реалізації, чітко визначені положеннями самого договору. Це забезпечує правову визначеність та запобігає зловживанням.

Варто також зазначити, що кожен громадянин має однакове право на набуття іншого (іноземного) громадянства за умови дотримання встановлених процедур. Таким чином, усім громадянам держава гарантує рівні умови для реалізації цього права. У цьому контексті особи з подвійним громадянством, скоріше, не набувають особливих переваг, а лише реалізують додаткову можливість, передбачену законом або міжнародним договором, яка супроводжується відповідними юридичними гарантіями [13].

Україна довгий час належала до групи держав, що негативно ставляться до випадків множинного громадянства і намагаються їх уникнути. Одним з основних принципів законодавства про громадянство був принцип єдиного громадянства. Ситуація змінилася з прийняттям Закону України від 18 червня 2025 р. № 4502-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на набуття та збереження громадянства України» [14], який легалізує інститут множинного громадянства в країні. Зокрема, новий Закон надає українцям можливість офіційно зберігати українське громадянство при набутті іншого паспорта – за умови, що друга країна входить до офіційного переліку Кабінету Міністрів. Водночас закон передбачає обмеження для держслужбовців, суддів і осіб, які займають публічні посади. Крім того, окремо регламентується право іноземців – насамперед етнічних українців і осіб, які служили за контрактом у ЗСУ – набувати громадянство України за спрощеною процедурою без вимоги відмовлятися від свого попереднього посвідчення. Також передбачено обов'язок декларувати інші громадянства та можливість обмеження права на множинне громадянство для громадян держав-агресорів.

Проблематика множинного громадянства залишається однією з найскладніших і водночас найактуальніших. Як свідчить досвід різних держав, підходи до його регулювання значно відрізняються залежно від історичних традицій, політичної стратегії, демографічної ситуації та міжнародних зобов'язань. Незважаючи на те, що множинне громадянство здебільшого розглядається як правова аномалія, у сучасному глобалізованому світі воно дедалі частіше сприймається як неминуче явище. Його наявність створює як додаткові можливості для особистості (захист прав, підтримка культурної ідентичності, транскордонна мобільність), так і ризики для держави (подвійна лояльність, конфлікт зобов'язань, ускладнення дипломатичних механізмів).

ЛІТЕРАТУРА

1. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 1. 672 с.
2. Європейська конвенція про громадянство. Страсбург, 6 листопада 1997 р. / База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_004 (дата звернення: 20.07.2025).
3. Бусол О. Подвійне громадянство. *Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ*. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1453:gromadyanstvo&catid=8&Itemid=350 (дата звернення: 20.07.2025).
4. Тисячний Д. В. Міжнародно-правові аспекти інституту множинного громадянства в контексті конституційного та міжнародного права. Порівняльно-аналітичне право. 2020. № 2. С. 49–53. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/34937> (дата звернення: 20.07.2025).
5. Белов Д. М. Інститут біпатризму: досвід зарубіжних країн URL: http://www.pap.in.ua/7_2014/13.pdf (дата звернення: 20.07.2025).
6. Convention on Certain Questions relating to the Conflict of Nationality Laws. Hague, 12 April 1930 / Refworld: official website. URL: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3b00.html> (accessed: 20.07.2025).
7. Сантаян Кабірадж. Проблеми подвійного громадянства в міжнародному праві та практичні шляхи їх усунення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 1996. 160 с.
8. Белов Д. М. Інститут біпатризму: досвід зарубіжних країн URL: http://www.pap.in.ua/7_2014/13.pdf (дата звернення: 20.07.2025).
9. Vienna Convention on Diplomatic Relations. Vienna, 18 April 1961 / Refworld: official website. URL: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3f00.html> (accessed: 20.07.2025).
10. Тисячний Д. В. Міжнародно-правові аспекти інституту множинного громадянства в контексті конституційного та міжнародного права. Порівняльно-аналітичне право. 2020. № 2. С. 49–53. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/34937> (дата звернення: 20.07.2025).
11. Convention on the reduction of Cases of Multiple Nationality and on Military Obligations in Cases of Multiple Nationality. Strasbourg, 6 May 1963 / Council of Europe: official website. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=043> (accessed: 20.07.2025).
12. Європейська конвенція про громадянство. Страсбург, 6 листопада 1997 р. / База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_004 (дата звернення: 20.07.2025).
13. Castles S., Davidson A. Citizenship and Migration: Globalization and the Politics of Belonging. New York: Routledge, 2001. 320 p. URL: <https://www.routledge.com/Citizenship-and-Migration-Globalization-and-the-Politics-of-Belonging/Castles-Davidson/p/book/9780415244284> (accessed: 20.07.2025).
14. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на набуття та збереження громадянства України: Закон України від 18 червня 2025 р. № 4502-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4502-20> (дата звернення: 20.07.2025).